

JUIST INGESLOTENEN HEBBEN DRINGENDE RECHTSBEHOEFTE

Constantijn Kelk*

Studenten die strafrechtelijk afstuderen zullen zeker in aanraking komen met het rechtsterrein dat luistert naar de naam 'penitentiaal recht', maar ook voor andere categorieën rechtenstudenten is dit niet oninteressant. De stam penitentie duidt natuurlijk op boetedoening, en het gaat dan ook om het recht betreffende de tenuitvoerlegging van straffen en strafrechtelijke maatregelen. Het gaat om gevangenisstraf, taakstraf, geldboete en om maatregelen als ontneming van wederrechtelijk verkregen voordeel, terbeschikkingstelling (tbs) etc. Daartussenin liggen nog andere sancties, zoals bijkomende straffen. Zie de Titels II en IIA van het Eerste Boek van het Wetboek van Strafrecht. Traditioneel wordt het penitentiaal recht evenwel primair geassocieerd met de vrijheidsstraf en de tbs. De algehele vrijheidsbenaming van medemensen is nu eenmaal een schokkend verschijnsel omdat dit beelden van gevangen dieren opwerpt. Historisch was deze straf – bedoeld voor lieden die het (samen)leven van de medemens ernstig verstoorden en verzuurden – een humane vervanging van lijfelijke bestraffing, verminking en doodstraf. De humanist D.V. Coornhert (1522-1590) was de bedenker van het in 1596 opgerichte rasphuis voor mannen en het spinhuis voor vrouwen. Hieraan lag tevens een utilitaristische gedachte ten grondslag, namelijk dat de veroordeelden zich door gedwongen arbeid (resp. houtraspen voor de verfindustrie en spinnen) nuttig zouden maken voor de samenleving. Dit was de oorsprong van onze gevangenis. Bij de komst van ons Wetboek van Strafrecht in 1886 werd in beginsel voor de eenzame cellulaire opsluiting gekozen, zodat de gevangene niet moreel besmet zou worden door medegevangenen. Hiertoe werden de drie koepelgevangenissen gebouwd: te Arnhem, Haarlem en Breda. Daarna volgden vele andere gevangenisgebouwen, en ten slotte de zeer grote moderne gevangenissen in de jaren 80 en 90 in de afgelopen eeuw.

Traditioneel was de gevangenis een bolwerk van dwang en tucht, het gevangenisregime ontbeerde ieder rechtsgehalte

Traditioneel was de gevangenis een bolwerk van dwang en tucht, het gevangenisregime ontbeerde ieder rechtsgehalte. Men kreeg grofweg zijn natje en zijn droogje, ontving bezoek van een zielenherder, soms van zijn familie, overtredingen werden bestraft bijvoorbeeld met plaatsing in een akelig donkere strafcel, terwijl de gewone cel al zeer kil en kaal was. Schaarse gunsten konden eventueel worden verdiend, doch zonder aanspraak hierop te hebben. Deze schrale toestand is na de Tweede Wereldoorlog verbeterd, met name na 1977 toen zelfs een rechtspositie voor gedetineerden werd ingevoerd. De neutralere term 'detentierecht' vond gaandeweg meer ingang. De juridisering van de detentiesituatie werkte als een langzame olievlak; de penitentiaire praktijk met het nu eenmaal inherente primaat van orde, tucht en veiligheid, heeft bij stukje en beetje de invloed daarvan ondergaan. Desondanks is deze rechtsontwikkeling revolutionair genoemd en internationaal als uniek ervaren. De Nederlandse gedetineerden hebben immers het wettelijk recht zich over iedere hemzelf betreffende directiebeslissing te beklagen bij de Commissie van Toezicht van de inrichting, welke bestaat uit geheel van het gevangeniswezen onafhankelijke burgers, die daartoe uit hun midden een uit drie leden bestaande beklagcommissie hebben geformeerd. De procedure is op tegenspraak en van een aantal essentiële rechtswaarborgen voorzien. Er is beroep mogelijk bij de Raad voor Strafrechtstoepassing in Den Haag. De beslissingen van de detentierechter zijn bindend en hebben tot vele verworvenheden geleid die de detentiesituatie zoveel mogelijk ontdoen van onnodig leed (penitentie). In niet meer dan circa 10% van de gevallen wordt gedetineerde's klacht uiteindelijk gehonoreerd. De tbs-gestelden beschikken over een goeddeels vergelijkbare rechtspositie.

Via het beklagrecht is duidelijk geworden hoezeer gedetineerden en verpleegden gezien de aard en de structuur van penitentiaire en behandelingsinrichtingen een juridisch tegenwicht tegen macht en willekeur behoeven. Vóór 1977 gold bijvoorbeeld in een huis van bewaring de huisregel dat voorlopig gehechten (die niet tot arbeid verplicht zijn) overdag niet op hun bed mochten liggen. Zo iemand werd eens lezend op zijn bed 'betrap't' en werd disciplinair gestraft. Dit herhaalde zich steeds weer en uiteinde-

* Prof. mr. C. Kelk is emeritus hoogleraar straf(proces)recht en penitentiaal recht aan de Universiteit Utrecht.

lijk werd zijn bed 's ochtends uit zijn cel verwijderd en 's avonds teruggezet. Ik vroeg ooit een directeur waarop deze regel was gebaseerd. Zijn antwoord was: 'De gedetineerde wordt hierdoor gestimuleerd om zich vrijwillig op te geven voor de werkzaal; ledigheid is schadelijk voor de mens, die anders verkeerde dingen gaat verzinnen.' Ik vroeg later hetzelfde aan een andere directeur. Deze zei: 'Continuïteit van de productie bevordert de bereidheid van externe bedrijven om onze inrichting van arbeid te voorzien.' Maar een derde directeur vertelde me dat dit was om snel slijten van de lakens te voorkomen (dus een financieel motief), terwijl een vierde me antwoordde dat dit om medische redenen was: van het veel liggen werd de gedetineerde vadsig en ongezond. Dit alles illustreert de noodzakelijkheid van een onafhankelijke toetsing van directiebeslissingen op hun redelijkheid en billijkheid, waarbij tevens kan blijken dat bepaalde (huis)regels vanwege hun onduidelijke grondslag voor wijziging of afschaffing in aanmerking zouden moeten komen. Dit kan dan worden signaleerd aan de inrichting of aan de minister. Uiteraard is de betrokken regel indertijd afgeschaft.

Via het beklagrecht is duidelijk geworden hoezeer gedetineerden en verpleegden gezien de aard en de structuur van penitentiaire en behandelingsinrichtingen een juridisch tegenwicht tegen macht en willekeur behoeven

De klagende gedetineerde kan om rechtsbijstand verzoeken. Raadslieden in beklagzaken krijgen ongetwijfeld met bijzondere voorvallen te maken.

Veel gedetineerden worden van het langdurig geestdodende 'zitten' murw en lusteloos, ze krijgen frustraties en stemmingsstoornissen en vertonen de neiging om van muggen olifanten te maken. Ik herinner me een gedetineerde die geen vrouwelijke bewaarders wilde erkennen en net deed of hij hen niet zag en dus ook geen vraag van hen wenste te beantwoorden. Hij vond dat kerels alleen door kerels mogen worden 'bewaakt'. Was dit tuchtrechtelijk een belediging? Ik herinner me voorts het geval van een gedetineerde die twee lege jerrycans, welke door de inrichting bij de afvalbak waren geplaatst om kennelijk te worden weggegooid (derelictie), naar zijn cel had meegenomen. Vervolgens gebruikte hij ze – met water gevuld en aan weerszijden van een bezemsteel bevestigd – als halter. Tijdens een periodieke celinspectie werd de 'halter' op last van de directie verwijderd omdat deze in samenhang met andere daar aanwezige voorwerpen de cel te 'onoverzichtelijk' maakte, hetgeen 'bedreigend voor de veiligheid'

was. Jammer van de ten behoeve van gezondheidsdoeleinden getoonde creativiteit.

Vindingrijk was eveneens een gedetineerde in een oude inrichting waar de cellen nog een getralied raam hadden waarvan slechts het bovenste deel op een smalle kier kon worden gezet voor frisse lucht. Hij zag uit op een dakgoot tussen twee muren in waar soms stadsduiven zaten te koeren. Staande op zijn cel-kruk, speelde hij het klaar om met één arm een duif te grijpen en door de kier naar binnen te wurmen. Hij doodde en plukte vervolgens het nietige dier. In die tijd had iedere gedetineerde een ongevaarlijk elektrisch dompelaartje op zijn cel waarmee hij theewater kon koken. Van zilverpapier vouwde hij een soort bakje, deed er wat margarine in, maakte dit heet met de dompelaar en braadde het duifje. Dat moet veel tijd hebben gekost. Deze delicatesses werd door hem met smaak verorberd. Was dit als een 'verstoring van de orde of de veiligheid in de inrichting' op te vatten? Deze algemene formule, die goed is voor het treffen van veiligheidsmaatregelen of van disciplinaire sancties, afhankelijk van de concrete situatie, is multi-interpretabel. Menige directeur heeft veel aanleg voor creatieve interpretaties aan de dag gelegd.

Het is evident dat juist mensen in tamelijk machteloze en kwetsbare posities zoals in gevangenissen en andere (soorten) totale instituties dikwijls smachten naar steun of advies van jonge kundige juristen of rechtenstudenten

Het is evident dat juist mensen in tamelijk machteloze en kwetsbare posities zoals in gevangenissen en andere (soorten) totale instituties dikwijls smachten naar steun of advies van jonge kundige juristen of rechtenstudenten die voldoende animo hebben om zich voor de vaak niet makkelijk te effectueren rechten van gedetineerde cliënten in te zetten. Dat daaraan soms anekdotische elementen niet ontbreken is duidelijk. Inmiddels is een uitgebreide detentierechtelijke jurisprudentie gegroeid. Gesproken kan worden van een heus rechtsgebied dat grotendeels een specimen van het genus bestuursrecht is, zij het in een strafrechtelijke context. Daarnaast is sprake van een toegenomen, ook internationale, normering en controle ter zake van het detentierecht en de detentiesituaties: de European Prison Rules (*soft law*, maar toch), regelmatige bezoeken en rapporten van het Europese Antifolter-comité (CPT) en natuurlijk de uitspraken van het EHRM, soms ook op grond van klachten van Nederlandse gedetineerden. Al met al: voer te over voor juridisch vernuftigen.